द्वितीयः पाठः

क्षितिराद्री भवेत् सदा

पाठप्रवेशः

पूर्वस्मिन् पाठे वनसंरक्षणस्य प्राधान्यम् अस्माभिरवगतम्। वनपरिपालनम् अकृतं चेत् किं किं भविष्यति ? वायोः जलस्य च संरक्षणे वनं कथं सहायकं भवति इति भवन्तः चिन्तितवन्तः खलु ? वननाशनेन आगोलतापनम्, अनावृष्टिः इत्यादीनि सम्भवन्ति इति सर्वैः ज्ञातम् । अस्य क्लेशं न केवलं मानवाः अपि तु सर्वाणि जीवजालानि अनुभवन्ति। तादृशीम् एकां कथां पठामः।

आमुखम्

अनावृष्ट्या पीडितानां प्राणिनाम् अवस्थाप्रतिपादिकाः बह्व्यः कथाः साहित्यलोके सन्ति । एतद्विषयिकाः कथाः कैरल्यामपि विद्यन्ते । वैलोप्पिल्लि श्रीधरमेनोन् महाशयेन विरचितायां "जलसेचनम्" इति कवितायामपि एष एव विषयः प्रतिपादितः वर्तते। तस्माद् आशयात् समाकलितोऽयं पाठभागः।

पुष्पफलसमृद्धैः तरुलतादिभिः सम्पन्नो भवति गोवर्धनाचलस्य सानुप्रदेशः। तत्रस्थाः जनाः पशुपालनं, कार्षिकवृत्तिं च कृत्वा जीवनमकुर्वन् । गच्छता कालेन अनावृष्ट्या ग्रीष्मातपेन च सोऽयं प्रदेशो मरुप्रदेशकल्पः संवृत्तः । सर्वाणि जीवजालानि जलाभावेन प्रचण्डातपेन च बहुधा क्लेशान् अन्वभवन् । दिनेषु गतेषु द्वारकातः आगतः बलभद्रः गोकुलवासिनाम् इमाम् अवस्थाम् अन्वपश्यत् । सर्वत्र उष्णवातेन धूलीकलापः प्रसरति । महातरूणां शाखापत्राणि सर्वत्र शुष्काण्यपतन् । उष्णातपेन पीडितानां वत्सानां सशोकम् अम्बारवमपि तस्य कर्णयोः न्यपतत् । एवं गोकुलानाम् एतां दुर्दशां निशम्य सीरपाणेः हृदयं नितरां व्याकुलमभवत् ।

दशामिमां निरीक्ष्य सूरजायाः तीरे स्थितं हलायुधम् उपेत्य केचन गोपालकाः एवमवदन् । "भो बलदेव ! अस्माकं प्रदेशोऽयं जलाभावेन ऊषरा भवति । अत्र जलमिति व्यवहर्त्तुम् इदानीमस्माकं नेत्राम्बुकणमेव शिष्टमस्ति । उन्नतवृक्षाः अपि चण्डांशुकिरणैः शुष्काः जाताः। तर्हि तृणानां कार्यं किमुत? "

एतदाकर्ण्य आश्रितवत्सलस्य हलधरस्य हृदयं कृपार्द्रम् अभवत् । चिन्तामग्नः स कालिन्दीतीरे निषसाद । तस्य मनसि वर्षकालाकाशे नवपयोद इव काचन चिन्ता

प्रादुरभूत् । जलसेचनात् ऋते गोकुलस्य दुरितपरिहरणाय अन्यः उपायः नास्ति । एवं विचिन्तयन् कालिन्दीम् अवदत् । "भोः कलिन्दजे ! अस्तशोभं गोकुलं किं न पश्यसि? हे भूलोकसेविनि! कारुण्यशालिनि! गोलोकवासिनां मुख्यपयस्विनि! त्वत्कारुण्यमेव तृणान्येतानि । तव प्रेम एव अत्र क्षीररूपेण प्रवहति । अतः पुनरपि तव कृपाम् अत्र सर्वत्र प्रसारयतु इति प्रार्थये ।"

हलायुधस्य मधुरोदाराम् इमां वाणीं श्रोतुं विमुखा इव सा स्रोतस्विनी स्वच्छन्दं प्रावहत् । तद् दृष्ट्वा बलभद्रः कोपान्धः अभवत् । सक्रोधं स अवदत् "सर्वेषु जन्तुषु जलाभावेन पीडितेषु सत्सु स्वकीयं शुद्धं जलं वृथा लवणाम्भसि निक्षिपसि किल ? तव गर्वमिदानीं हनिष्यामि" । एवमुक्त्वा सः हलेन बलात् कलिन्दजायाः तीरं विदार्य ततः गोवर्धनपर्यन्तं पयःप्रणालीम् अकरोत् । तेन मार्गेण यमुनाजलं कलकलारवैः सह प्रावहच्च । गोपास्तु जलप्रवाहेन उद्भूतं मृद्गन्धम् आघ्राय आनन्दनर्त्तनं कृत्वा एवं प्रार्थयन्तः ।

"सर्वेषां जीवजालानां सर्वसौभाग्यदायिनी ।
सर्वंसहेयं जननी क्षितिरार्द्रा भवेत्सदा ॥"

पदच्छेदः

सम्पन्नो भवति	-	सम्पन्नः + भवति।
शुष्काण्यपतन्	-	शुष्काणि + अपतन्।
प्रदेशोऽयम्	-	प्रदेशः + अयम्।
एतदाकर्ण्य	-	एतत् + आकर्ण्य।
नास्ति	-	न + अस्ति।
नवपयोद इव	-	नवपयोदः + इव।
तृणान्येतानि	-	तृणानि + एतानि।
पुनरपि	-	पुनः + अपि।
स हलेन	-	सः + हलेन।

विग्रहः

मरुप्रदेशकल्पः	-	मरुश्च असौ प्रदेशः मरुप्रदेशः, ईषदूनः मरुप्रदेशः।
सशोकम्	-	शोकेन सह वर्तते। (यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथा।)
हलधरः	-	धरति इति धरः, हलस्य धरः।
हलायुधः	-	हलम् आयुधः यस्य सः।
दुर्दशा	-	दुष्टा दशा।
सीरपाणिः	-	सीरः पाणौ यस्य सः।
नवपयोदः	-	नवश्च असौ पयोदः च।
चण्डांशुकिरणैः	-	चण्डाः अंशवः अस्य इति चण्डांशुः, चण्डांशोः किरणाः तैः।
भूलोकसेविनी	-	भूलोकस्य सेविनी।
कालिन्दी	-	कलिन्दात् प्रभूता।
सर्वंसहा	-	सर्वं सहते इति।
कोपान्धः	-	कोपेन अन्धः यः सः।

अम्बारवम् - अम्बा इति रवः तम्।

कोशः

बलभद्रः	-	बलभद्रो प्रलम्बघ्नो कामपालो हलायुधः सङ्कर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः।
कालिन्दी	-	कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा।
सीरः	-	सीरस्तु लाङ्गलं गोदारणं हलम्।
स्रोतस्विनी	-	सिन्धुः शैवलिनी वहा च ह्रदिनी स्रोतस्वीनी निम्नगा।
प्रणाली	-	द्वयोः प्रणाली पयसःपदव्याम्।
भूमी	-	सर्वंसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुन्धरा।

पठनप्रवर्तनानि

कथां भावानुसारम् अवतारयतु।

श्रद्धेयाः अंशाः

उच्चारणशुद्धिः।
भावात्मकता।
आशयावगमनम्।

पाठभागात् समानार्थकपदानि चित्वा लिखतु।

उदा - कालिन्दी – कलिन्दजा, सूरजा।

बलदेवः -

सीरः -

क्षितिः -

दशा -

श्रद्धेयौ अंशौ

अर्थावगमनम्।
उचितपदचयनम्।

अधोदत्तवाक्यानि पठित्वा शतृ-शानजन्तरूपाणि विविच्य लिखतु।

उदा - जनसमूहः प्रकृतिदुरन्तं पश्यन् कम्पमानः अभवत्।

शतृ - पश्यन्।

शानच् - कम्पमानः।

क) मुख्यसचिवः शुभम् आशंसमानः प्रभाषणं कुर्वन् अस्ति।

ख) युवजनोत्सवे विजयम् इच्छन् छात्रः नितरां यतमानः अवर्तत।

ग) सः गीतं शृण्वन् पचमानः अस्ति।

घ) भूस्खलनेन प्रातिवेशिकस्य भवनं भग्नं पश्यन् बालः तपमानः अवर्तत।

ङ) शिष्यं पाठयन् अध्यापकः मोदमानः अवर्तत।

श्रद्धेयौ अंशौ

अर्थावगमनम्।
उचितपदचयनम्।

पाठभागात् क्त्वान्त-ल्यबन्त-तुमुन्नन्तानि अव्ययानि चित्वा लिखतु।

उदा-

क्त्वान्तम्	ल्यबन्तम्	तुमुन्नन्तम्
कृत्वा	स्वीकृत्य	व्यवहर्तुम्

श्रद्धेयौ अंशौ

अर्थावगमनम्।
उचितपदचयनम्।

उदाहरणानुसारं वाक्यं परिवर्तयतु।

उदा - कक्ष्यायां **मोहनः** ऋते सर्वे सन्ति।

कक्ष्यायां **मोहनात्** ऋते सर्वे सन्ति।

क) गृहे जनकः ऋते सर्वे सन्ति ।

ख) उद्याने पाटलस्य ऋते सर्वाणि पुष्पाणि सन्ति ।

ग) आपणात् पटोलेन ऋते सर्वम् आनीतम् ।

घ) ग्रन्थालये कुमारसम्भवः ऋते अन्यत् सर्वमस्ति ।

श्रद्धेयौ अंशौ

अर्थावगमनम् ।
वाक्यपरिवर्तनसामर्थ्यम् ।

'तव कारुण्यमेव तृणान्येतानि । तव प्रेम एव क्षीररूपेण प्रवहति' - इति पङ्क्तिं विमृश्य 'नदीनां कालिकप्राधान्यम्' इति विषये चर्चां नयतु ।

श्रद्धेयाः अंशाः

भागभाक्त्वम् ।
अवतरणशैली ।
विषयापग्रथनम् ।

क्रियापदपरिचयः

न्यपतत् - नि उपसर्गपूर्वक पत्लृ गतौ परस्मैपदी लङ् प्र.पु. ए.व ।
न्यपतत् - न्यपतताम् - न्यपतन् ।

निषसाद - नि उपसर्गपूर्वक षद्लृ (सद्) विशरणगत्यवसादनेषु परस्मैपदी लिट् प्र.पु. ए.व ।
निषसाद -निषेदतुः - निषेदुः ।

जायते - जनी प्रादुर्भावे आत्मनेपदी लट् प्र.पु.ए.व ।
जायते - जायेते - जायन्ते ।

व्यदारयत् - वि उपसर्गपूर्वक दॄ हिंसायां (णिचि) परस्पमैपदी लङ् प्र.पु.ए.व ।
व्यदारयत् - व्यदारयताम् - व्यदारयन् ।

प्रार्थये - प्र उपसर्गपूर्वक अर्थ याच्ञायाम् आत्मनेपदी लट् उ.पु.ए.व।
प्रार्थये - प्रार्थयावहे - प्रार्थयामहे।

प्रावहत् - प्र उपसर्गपूर्वक वह प्रापणे परस्पमैपदी लङ् प्र.पु.ए.व।
प्रावहत् - प्रावहताम् - प्रावहन्।

क्षितिरार्द्रा भवति चेत् सा वृक्षलतादिभिः सुसम्पन्ना भविष्यति। अस्मान् परितः विद्यमानेषु सस्यजालेषु अस्माकं नित्योपयोगक्षमाणां केषाञ्चन सस्यानां नामानि गुणान् च लिखतु।